

**ELEKTRON K TABXANALARIN NK AFI:
DÜNYA T CRÜB S**

S.H.K RIMOVA
sevda.kerimova1@gmail.com

M qal d elektron kitabxanaların yaradılması v inki afi m s l l ri müzakir olunur, dünyada elektron kitabxanaların inki af tarixi, bu sah d h yata keçiril n layih l r izl nilir. Elektron n r istehsalçılarının t snifatı, elektron kitabxanalardan öd ni li v öd ni siz istifad arasındakı f rql r t hlil edilir.

Açar sözl r: elektron kitabxana, elektron informasiya, informasiya ax- tarı , informasiya xidm ti, öd ni li v öd ni siz çıxı , informasiya istehsalçısı

Elektron kitabxana haqqında sas prinsipl r bizi q dim keçmi aparıb çıxara bil r. B zil ri bu prinsipi sg nd riyy Kitabxanasının adı il sg nd - riyy prinsipi adlandırır. Mahiyy t bundan ibar tdir ki, qeyd olunan informa- siya bir maddi obyekt (s n d) klind bir yerd saxlanılır, arzu ed n h r bir xs onu ld etm k imkanına v ehtiyac olduqda sur tini köçürm k imkanına malikdir.

Elektron kitabxanaların yaradılaca ı bar d proqnozlar v ümumi prin- sipl rin t svir olundu u ilk s rl r arasında ad t n V. Bu un (V. Bush) “Nec dü ün m k olar” (1945) v J.S.R Likliderin (J.C.R. Licklider) “G l c yin Ki- tabxanaları” (1965) s rl rinin adları ç kilir. AB elmi t dqiqlatlar agentliyi- nin o zamankı direktoru t r find n yazılmı birinci s rd informasiyanın top- lanılması, mühafiz si, axtarı ı v emalı sah sind texnologiyanın aliml r t q- dim etdiyi potensial imkanlar nümayi etdirilirdi. Bu m qal nin sas h miy- y ti ondadır ki, orada yeni texnologiyalar, informasiya v elmi-t dqiqlatların inki afi arasında laq l r a kar göst rilmi dir. J. Liklider Massaçuset nstitu- tunun m kda larından biri idi v hesablama texnologiyalarının r q msal ki- tabxanaların g l c k inki afına t sirini öyr nirdi. Öz i l rind o elektron kitabxanaların istifad çil ri il münasib t yaratmaq üçün z ruri olan t dqiqlat v ara dırmalarını sadalamıdır.

Kitabxana m lumatlarının mühafiz si v emalı üçün kompüterl rd n istifad y 60-ci ill rd ba lanmıdır. lk u urlu nümün l rd n biri AB -in Konqres Kitabxanasında ma ınla oxuna bil n kataloqların yaradılması m qs - dil (60-cı ill rin sonu) MARC (Machine-Readable Cataloging) formatının yaradılması olmu dur. Onun Online Kompüter Kitabxana M rk zind (Online Computer Library Center, OCLC) istifad si bir çox kitabxanalar üçün kataloq

qeydl rin çıxı ıt min etm y rait yaratdı ki, bu da h miyy tli miqdarda v sait q na t etm y imkan verdi.

Müasir m nada elektron kitabxanaların yaradılması ilk elmi jurnalların elektron kitabxanalarının yaradılma a ba landı ı 80-ci ill rin sonlarına t sadüf edir (“Mercury”, CORE, “Tulip” layih l ri, 1987-1993-cü ill r; JSTORE, 1995-ci ild n ba layaraq; “High Wire Press”, 1995-ci ild n ba layaraq v s.). Bu layih l r elmi olmaqla b rab r, h m d iqtisadi m qs dl r da ıyırdı (sas jurnalların arxivini yaratmaq v jurnal toplularının t krarlanmasının aradan qaldırılması il kitabxana x rcl rinin azaldılması). Bundan ba qa, sırf texniki probleml r, m s l n, ekranda yunan, riyazi v dig r xüsusi simvolların müvafiq olaraq nümayi i problemi h ll edilm i di. 90-ci ill rin ortalarından etibar n, bir çox elmi jurnallar yalnız elektron formada d rc olunma a ba landı. Bu iqtisadi c h td n q na t etm y imkan yaradırdı v daha s m r li idi. H min dövrd bir çox geni profil malik olan dövri n rl r (jurnallar, q zetl r, bülletenler v s.) vv iki buraxılı larının r q msal arxivl ri d daxil olmaqla, öz elektron versiyalarını yaratdılar v onlara öd ni li v eyni zamanda nternet vasit sil öd ni siz çıxı ıt min etm y ba ladılar.

Bundan lav , böyük kitabxana v muzeyl r d , xüsusi nadir, q dim v fiziki m hv edilm t hlük si olan materialları g l c k üçün qorumaq v lveri li istifad sin nail olmaq üçün, onları elektron formaya keçirm y ba ladılar. Bu layih l r lyazma v çap materiallarının s hif -s hif skan edilm sin v görüntül rin qrafik fayllarda yüks k s viyy d qorunaraq saxlanılmasına saslanırdı. Daha sonra bu fayllar sasında informasiyanın b k vasit sil ötürül bil n yüngül qrafik v ya m tn versiyası yaradılmı dır. Bu cür layih l r nümun olaraq, Amerika Birl mi tatlarının tarixi v m d niyy tni ks etdir n müvafiq materialların elektron formaya keçirilm si m qs dil yaradılan “Amerikanın yadda ı” (“American Memory”-1989-cu ild n indiy q d r) v “Milli R q msal Kitabxana” (“National Digital Library”-1990-cı ild yaradılmı dır; 1998-ci ild n t kilatlararası vahid “Digital Libraries Initiative - Phase 2” proqramına d yi dirilm i dir) proqramlarını göst rm k olar.

nternetin yarandı ı ilkin m rh l d , resursların çox hiss sini yaradan h v skarlar elektron kitabxanaların yaradılmasına mühüm töhf l r vermi l r. Bunlardan b zil ri çox böyük m hurluq qazanmı lar. Bu cür tanınmı layih l r arasında Amerika proqramçısı M. Hartın t bbüsü il 1990-cı ild yaradılan “Qutenberq layih si” (“ ”) (<http://promo.net/pg>) v Rusiyanın 1994-cü ild yaradılan, 17 min m tn formasında faylı hat ed n v 2,5 Gb h cmi olan “Mo kovun Kitabxanası” (“ ”) (<http://lib.ru>) layih l rinin adını ç k bil rik. H r iki layih m tnl ri pulsuz olaraq toplayan v scan ed r k, kitabxanaçılara gönd r n könüllül rin f aliyy tin minn tdardır. g r M. Mo kov ona gönd ril n bütün s rl ri d rc

edirs v s rin mü llifi etiraz etdikd onu çıxarma a z man t verirs , Q rb ölk l rind f aliyy t göst r n dig r elektron kitabxanalar kimi “Qutenberq layih si” d yalnız mü llif hüquqlarının müdd ti ba a çatmı v ya ictimai istifadə üçün n z rd tutulan n rl ri hüquqi olaraq d rc ed bil r. Mü llif hüquqlarının müdd ti qanunvericiliy uy un olaraq, daim artmaqdadır v hazırda AB v dig r q rb ölk l rind mü llifin v fatından 50 il sonrakı dövrü hat edir. Aydın dır ki, bu Q rbin böyük qeyri-kommersiya EK-nın imkanlarını m hdudla dırır.

Pe kar elektron kitabxanalarla müqayis d sosial h miyy tli h v skar layih l rin h miyy tli çatı mazlıqları vardır. Bunlar sas n a a ıdakılardır:

- v saıtl rin kort bii formala ması, seçilm prinsipl rinin aydın olmaması;

- t sadüfilik v topluların natamamlı ı;

- m tn sasında bazanın çatı maması: ixtiyari n r m nb l ri, s hvl r, müvafiq bibliografik m lumatin olmaması, r y v rh aparatının olmaması;

- ibtidai texnologiya: s n dl rin “z if” ni anlanması (m s l n, sad HTML m tni), oxucular üçün minimum xidm t sayı.

H v skar EK elektron formada olan m tnl rin rahat bir m nb yi kimi çıxı ed r k, ümumi m d ni funksiyasını yerin yetirir, lakin bel EK-m elm v t hsil m qs dl ri üçün tam istifadə si, ad t n, mümkün deyil.

AB v Q rbi Avropada EK-m çox hiss si akademik v elmi t dqıqatla m ul olan t kilatların, ilk növb d universitetl rin n zdind yaradılaraq inki af etmi dir. M hz bu universitetl rd v universitet kitabxanaları v n riyatlarında (lb tt , hökum t, xeyriyy fondları v korporasiyaların maliyy d st yi il) elektron kitabxana sah sind qabaqcıl t dqıqatlar aparılır, standartlar hazırlanır v elektron topluların müxt lif növl ri yaradılır.

Nümun olaraq, 12 dild 45 min d biyyat v dig r humanitar elml r sah sind m tnl ri hat ed n v öd ni siz onlayn çıxı a malik olmaqla, Virciniya Universiteti n zdind f aliyy t göst r n (<http://etext.lib.virginia.edu>) “Elektron m tn m rk zi”ni göst r bil rik. Tafts Universitetinin bazası sasında yaradılmı "Persey" adlı dig r böyük layih nin elektron kitabxanası (<http://www.perseus.tufts.edu>) özünün yunan v latın dilind olan geni toplusu (d qiq t rcüm si v morfoloji t hlili il birlikd orijinalda olmaqla), m liumat n rl ri v d rslikli ri, el c d , linqvistik i üçün nadir vasit l ri il m hurdur. Elmi mü ssis l rin elektron m hsullarının sas hiss sini elmi elektron n rl r t kil edir. Bir çox universitetl rin elektron kitabxanaları yalnız m hdud istifadə ni - yalnız öz m kda ları v t l b l rin v ya dig r ali t hsil v m d niyy t mü ssis l rin , v zind onların r q msal toplularından istifadə etm k rtil t min edir.

Bel m kda lıq nümun si olaraq, h miyy tli sayda elektron toplular v m lumat bazalarına çıxı imkanını t min ed n Kaliforniya Universitetinin

r q msal kitabxanasını (<http://www.cdlib.org>) göst r bil rik. Qeyd ed k ki, r q msal toplulara çıxı m lisenziyala dırılması geni yayılıdır. M s l n, JSTORE (<http://www.jstor.org>) v "Muse" (<http://muse.jhu.edu>) kimi layih l r, öz l rinin elektron elmi jurnal toplularına çıxı ı yalnız abun yolu il v fiziki xsl r üçün deyil, yalnız t kilatlar üçün t min edir.

Kitabxanalar v dig r elektron m hsulların yaradılması il , h min m h-sulların s rt elektron da ıyıcılarda satı ını h yata keçirm kl b rab r, bu elektron informasiyaya onlayn çıxı üçün lisenziyanın da satı ı il m ul olan bir sıra kommersiya irk tl ri mövcuddur. Bel ki, AB -ın Miçiqaq tatinın Ann-Arbor h rind yerl n v informasiya xidm tl rinin n iri provayderi olan "ProQuest" (<http://www.proquestcompany.com>) irk ti, 1999-cu ild "ProQuest" irk tinin bir öb sin çevrilmi "Chadwyck-Healey" irk tinin, geni h cmlı elektron resursların da daxil oldu u minl rl tam m tnlı dövri n rl r , dissertasiyalara, kitablara v dig r n rl r çıxı ı lisenziyala dırır. "ProQuest" dünyanın 8,5 min n riyyatı il m kda lıq haqqında müqavil y malikdir v 160 ölk d öz m hsullarının satı ı il m ul olur. irk tin satdı ı informasiya m hsullarına CD-ROM-lar, mikrofilml r, çap m hsulları v informasiya sisteml rin onlayn çıxı daxildir.

Elektron kitabxanalar v dig r informasiya sisteml rin öd ni li v öd ni siz çıxı arasında münasib tl rd n danı dıqda, ixtisasla dırılmamı v ya m d ni irs hesab oluna bil n informasiyaya (h r iki kateqoriyaya, m s l n, klassik d biyyatın m hur n rl ri aid ola bil r) öd ni siz çıxı m t min edilm si n n sini etiraf etm k olar. Elmi t dıqat v ya biznes üçün t l b olunan m lumatlar ad t n öd ni li olur.

M lumatın kommersiya d y rin t sir ed n ba qa bir parametr - onun tamlı ıdır: da mıq halda olan s n dl rd n ibar t toplu, lb tt , öd ni siz olacaq, mövzu üzr tam informasiya is , h tta b zi "lav d y r" il satılacaqdır. Bel hesab etm k olar ki, elektron kitabxanaların g l c k inki afı qeyri-kommersiya v kommersiya yana maların birl m si yolu il ged c kdir: m nb informasiya resursları pulsuz olacaq, daha "traflı" olanlar is satılacaqdır.

lb tt , informasiya istehsalçısının kim olması da burada sas rol oynayıyır. Bunlardan biri bazar qanunlarına uy un ya ayan xsi m lumat t chizatçılardı, dig ri is uzun bir ictimai xidm ti oldu u q bul edil n kitabxanalardır. Elektron kitabxanaların istifad çil r öd ni li xidm ti bar d müzakir l rin uzun müdd t davam etm sin baxmayaraq, h l lik öz h llini tam olaraq tapmamıdır. sas n ideoloji v ya siyasi xarakterli mülahiz l rin t r fdarı olanlar informasiyanın öd ni siz ld edilm sini (sas xsi hüquq v ictimai münasib tl rin z ruri elementi kimi informasiyanın azad ld edilm si), bazar münasib tl rinin müdafi çil ri is iqtisadi amili t kid edirl r (avadanlıq v proqram t minatının yüks k d y ri, informasiyanın hazırlanması üçün

h miyy tli x rcl r v s.). H mçinin, EK-in oxucularına onların t l b etdikl ri informasiyanın h cmin gör öd ni li v ya bu informasiyanın d çiq mü yy n olunmu müdd t sasında t qdim etm kl , öd ni siz olaraq xidm t göst rm yin konseptual v texnoloji h ll ri d müzakir olunur.

Bu m qal son 10-15 il rzind inki af etmi ölk l rd (AB , Avropa ölk l ri, Yaponiya, Avstraliya v s.) elektron kitabxanaların inki afi sah sind h yata keçiril n milli v beyn l xalq proqramları qeyd etm m k olmaz. Bir q d r v v l AB -in Konqres Kitabxanasının milli elektron kitabxana yaratmaq sah sind ki t bbüsü v 1998-ci ild vahid t kilatları "R q msal Kitabxana T bbüsü - Faza 2" ("Digital Libraries Initiative - Phase 2") proqramında birl diril n "R q msal Kitabxana T bbüsü" ("Digital Libraries Initiative") proqramını xatırlatmı dıq. Elektron kitabxanaların yaradılması sah - sind dig r milli proqram Yaponiyada 1989-cu ild layih l dirilm y ba layan "XXI srin elektron kitabxanaları" layih sidir. Layih nin h yata keçirilm si rzind t dqiqlatlar, eksperimentl r v layih s n dl rinin hazırlanması üçün yeni informasiya texnologiyalarının h yata keçirilm si üzr xüsusi agentlik yaradılmı dı. Bu t rkib Milli Parlament Kitabxanasının, dig r informasiya m rk zl rinin, el c d informasiya texnologiyaları bazarında f a liyy t göst r n iri irk tl rin ekspertl ri daxil olmu dular. N tic d , Kansay vilay tind (Tokiodan 500 km m saf d) 10 milyon s hif d n artıq h cmd , elektron formada olan (sas n t svir klind) müxt lif çap m hsullarından (kitablar, jurnallar, q zetl r, x rit l r, v s.) ibar t olan Yaponiyanın Elektron Kitabxana layih si yaradıldı. 1998-ci ilin martında is 2003-cü ild tamamlanması n z rd tutulan Yaponiya Elektron Kitabxana layih sinin tam h yata keçirilm si üçün bir plan hazırlandı. Layih nin ümumi d y ri 500 milyon dollar m bl ind qiym tl ndirilirdi. Onun h yata keçirilm si üçün 9 böyük irk t, o cüml d n NEC, "Mitsubishi", v "Fujitsu" c lb edilmı di. Eyni zamanda EK sah sind hazırlıq i l rin 1995-ci ild ba lanmı Alman layih si "Global-Info"nun (<http://www.global-info.org>) adını qeyd ed bil rik. Onun t - bbüskarı 16 universitet v 4 t dqiqlat c miyy ti (fizika, riyaziyyat, kimya v informatika) olmu dur. Layih 60 milyon marka d y rind qiym tl ndirilmi - di v d y rinin 60%-i T hsil, Elm v Texnologiya Federal Nazirliyinin himay si altında h yata keçirilirdi. Layih nin 6 il davam etm si n z rd tutulmu , onun h yata keçirilm sin 1998-ci ilin yanvarında ba lanmı dır. Fransız dilli EK layih l ri arasında Fransa Milli Kitabxanasının n zdind 1997-ci ild n ba layaraq inki af ed n, ümumi h cmi 15 milyon s hif olan, 80 min r q msal s n dd n ibar t "Gallica" (<http://gallica.bnf.fr>) layih sini qeyd ed bil rik.

Son ill r elektron formada n n vi kitabxana obyektl rinin kolleksiyalarından lav , kolleksiyaların yeni növü d meydana g lmi dir. Bel likl , mühafiz si, t sviri v t snifat obyektı veb s hif l r, f rdi saytlar, telekonfrans arxivl ri kimi müxt lif internet ehtiyatları olan "veb-arxiv" anlayı ı yaranmı

dır. Sözsüz ki, bu cür n m hur layih istifad çinin mü yy n saytların inki-af v dinamikasını izl m si v ya mü yy n anda nternet v ya onun bir hiss si haqda t sviri ld etm si üçün nternetin m zmununu hat ed n v 1996-cı ild n h yata keçirilm y ba layan " nternet Arxiv"dir ("The Internet Archive") (<http://www.archive.org>).

" nternet Arxiv" bir sıra xüsusi r q msal topluları, o cüml d n, EK-lar üçün n n vi olmayan obyektli ri hat edir: 1903-cü ild n 1973-cü il d k olan Amerika s n dli filml r toplusu (<http://movie0.archive.org>), 2001-ci ilin 11 sentyabr hadis l rin h sr olunmu televiziya proqramları toplusu (<http://www.televisionarchive.org>), 1996-cı ild n ba layaraq telekonfransların arxivi v s. Bel gözl m k olar ki, EK-ın inki afı bununla bitm y c kdir. nsan t crüb sinin m zmunu getdikc durmadan elektron formaya keç c k v ön plana yeni növ toplular, m s l n, üç-ölçülü obyektli rin v virtual al ml rin nin r q msal topluları g l c k, informasiyanın toplanma üsulları, kataloqla -dırılması, mühafiz si v çatdırılma üsulları t kmill c k, texnologiyaların inki afı biz yeni v yeni sürprizl r t qdim ed c k.

D B YYAT

1. // , 1999. - .2, .2. -98 .
2. // *Internet.* - 1999. - . - No 5 (32). - .86 .
3. / - .: , 2000. - 608 .
4. // . - 2001. - .4. - .1.-96 .
5. , - .: .-2006.-384 .
6. . . , -2006.-408 .
7. Arms W. Y. *Digital Libraries.* — Cambridge, MA: The MIT Press, 2000, .69-72
8. Bailey C. W. Jr. *Scholarly Electronic Publishing Bibliography.* Houston: Univ. of Houston Libraries, 1996-2001. - 2001. — p.544.
9. Harbo O. *Information services, libraries and archives // UNESCO's World Communication and Information Report 1999-2000.* - Paris: UNESCO, 1999. p. 104-115.

**DEVELOPMENT OF ELECTRONIC LIBRARIES:
WORLD EXPERIENCE**

KARIMOVA S. H.
sevda.kerimova1@gmail.com

SUMMARY

Key words: *electronic libraries, electronic information, information search, information service, paid and free access, information manufacturers, Digital Libraries Initiative*

In this article are discussed the questions of creation and development of electronic libraries and the basic approaches to understanding of electronic libraries, is traced the history of development of electronic libraries in the world. Are analyzed the typology of manufacturers of the electronic maintenance, a difference between of paid and free access and are discussed the difficulties and problems in development of electronic libraries.

:

• •
sevda.kerimova1@gmail.com